

אהבת חינם - המבחן האמוני

מסע בעקבות תורה רפ"ב בליקוטי מוהר"ן

בראשית הדברים, ברצוני להדגיש שמאמר זה פונה לצד החויתי והרגשי שבנפש, משום שעצם העיסוק בעניינים של האהבה, איננו עניין עיוני למדני, אלא רגשי חויתי. מאמר זה הוא פרי נסיוני, החורג מסגנון המאמרים שהופיעו עד כה ב'פתיחתא'. עניינו לנסות לשתף את הקורא בתחושות אישיות שאותי הן מעסיקות מאוד, ואם הן יעוררו את הקורא שייגש לקריאה בלב פתוח, היה זה שכרי.

בית המקדש הראשון נחרב בגלל שלושת העבירות החמורות: עבודה זרה, גילוי עריות ושפיכות דמים. כדי לכפר ולתקן חטאים אלו הספיקו שבעים שנות גלות בלבד, עד לבניית בית המקדש השני. לעומת זאת, בית שני נחרב בגין שנאת חינם, חטא שהקשר בינו לחורבן בית מקדש נראה קצת מוזר. מה עוד שחטא זה כל כך קשה שאנו סוחבים את החורבן עד ימינו, כיוון שעדיין לא תיקנו את שנאת החינם. כנראה רק כאשר נאהב חינם, נקרב את בניין הבית השלישי.

ר' עקיבא אומר על הפסוק "ואהבת לרעך כמוך" שזה כלל גדול בתורה. ודאי כל אחד שואל את עצמו, מדוע ראה ר"ע לנכון להפוך דווקא את אהבת הרע לכלל גדול בתורה?!

בסיפור על הלל והגר, אומר הלל לגר שרוצה ללמוד את כל התורה ולהאמין בקב"ה, את המשפט המוזר הבא: "מאי דסאני עלך לא תעביד לחברך זו היא כל התורה כולה ואידך פירושא הוא זיל גמור". משפט יסודי וידוע זה עורר את הדרשנים לנסות להבין מדוע זו כל התורה כולה?! מה כל כך בסיסי באהבת הרע, כתנאי שדי בו להכניס אדם תחת כנפי השכינה ולגיירו?! מה הקשר בין אהבת הרע לאמונה בה?!

כל השאלות והתהיות הללו מכריחות אותי לברר בצורה מעמיקה יותר את המקור לאהבת הרע, מה שורשו ומה עניינו.

ברצוני לברר את הסוגיה החשובה הזו, דרך חוויה לימודית שעברתי במשך השנים האחרונות כשלמדתי את תורה רפ"ב מ"ליקוטי מוהר"ן", מהתורות החשובות והיסודיות בתורות ר' נחמן מברסלב, שכיום אני מביין הרבה יותר מדוע כל כך מתלהבים ומחזיקים ממנה, כשלכאורה היא פשוטה מאוד ובנאלית.

לפני שאתאר את השתלשלות הבנות י בתורה זו, חשוב לי שכל אחד יקרא לעצמו וינסה להבין מה ר' נחמן רוצה לומר לנו בדבריו. אני אצטט חלק מהתורה, אבל מי שיפתח את ליקוטי מוהר"ן וילמד את התורה כולה יוכל להתרשם בצורה מליאה יותר מתורה זו:

"דע, כי צריך לרדן את כל אדם לכף זכות, ואפילו מי שהוא רשע גמור, צריך לחפש ולמצוא בו איזה מעט טוב, שבאותו המעט אינו רשע, ועל ידי זה שמוצא בו מעט טוב ודן אותו לכף זכות, על ידי זה מעלה אותו באמת לכף זכות, ויוכל להשיבו בתשובה. וזה בחינת 'ועוד מעט ואין רשע והתבוננת על מקומו ואיננו', היינו שהפסוק מזהיר לרדן את הכל לכף זכות, ואף על פי שאתה רואה שהוא רשע גמור, אף על פי כן צריך אתה לחפש ולבקש למצוא בו מעט טוב, ששם אינו רשע. וזהו: 'ועוד מעט ואין רשע' שצריך אתה לבקש בו עוד מעט טוב, שיש בו עדיין, ששם אינו רשע, כי אף על פי שהוא רשע, איך אפשר שאין בו מעט טוב עדיין, כי איך אפשר שלא עשה איזה מצוה או דבר טוב מימיו, ועל ידי זה שאתה מוצא בו

עוד מעט טוב, ששם אינו רשע, ואתה דן אותו לכף זכות, על ידי זה אתה מעלה אותו באמת מכף חובה לכף זכות, עד שישוב בתשובה על ידי זה. וזהו: 'ועוד מעט ואין רשע' על ידי שמוצא בהרשע עוד מעט טוב, ששם אינו רשע, על ידי זה: 'והתבוננת על מקומו ואיננו היינו כשתתבונן ותסתכל על מקומו ומדרגתו, ואיננו שם על מקומו הראשון, כי על ידי שמוצאין בו עוד מעט טוב, איזה נקודה טובה, ודנין אותו לכף זכות, על ידי זה מוציאין אותו באמת מכף חובה לכף זכות, וזהו: 'והתבוננת על מקומו ואיננו', כנ"ל, והבן. וכן צריך האדם למצוא גם בעצמו...".

אנסה להמחיש כיצד הבנתי את הפיסקה בתחילה, בהמשך ומה הַבְּנתי העכשווית.

א. הבנה ראשונה

בעולם שלנו אנו מוקפים בהרבה רוע ורשע. בשל כך קשה לנו מרוב רע לראות את הטוב, ומרוב חושך לראות את האור. ר' נחמן (=ר"נ) רוצה לומר לי, פתח את העין הטובה, גלה שבין כל הרע שקיים, יש נקודות טובות חבויות, רק חפש ותמצא את הטוב. לפי הבנה זו קיים רע, יש אנשים רעים, אבל אנחנו, כך נראה, מהופנטים לרע המושך יותר מהטוב. לפי ר"נ תפקידנו לחפש את המעשים הטובים שהאדם עושה ולשים עליהם את הדגש, שהרי לדוגמא גם האנס הסדרתי והאופנובנק וודאי עשו פעם גם מעשה טוב, אז מדוע אנו לא מתייחסים כלל למעשה הטוב שהם עשו? אני רוצה להמחיש זאת בצורה קצת פחות קיצונית, ביחסנו לרה"מ אריאל שרון, שרוצה למסור את ארצנו לאויבנו. פעולה זו רעה בשבילנו, אבל, יאמר ר"נ, יש לזכור ולהזכיר את כל הטובות שהוא עשה למען מולדתנו, ולא זו בלבד שנזכור ששרון השפיע טוב על מדינתו, אלא שיחסנו האישי אליו אמור לנבוע מפעולותיו הטובות ולא מתוכנית ההתנתקות.

הבנה זו מקבלת את העובדה שיש רע שאותו אנו לא מצדיקים והופכים לטוב, אלא שקיימות נקודות אחרות באדם ששם הוא טוב, ומטרתנו לחפש וממילא למצוא את נקודות הטוב, ולדעת לשים את הדגש בהתייחסותנו האישית לזולתנו על הטוב שבו.

ב. הבנה שנייה

כבני אדם, אנו בעלי נטיה טבעית לראות את השלילי והרע שבכל אדם. כשאנו, למשל, רואים רכב שנדחף ועוקף שיירה ארוכה של מכוניות שמחכות בסבלנות לפנות בצומת, באופן אינסטנקטיבי נקלל אותו וננסה לראות מי זה הישראלי החצוף הזה. באנגליה זה לא היה קורה. הבנתי השניה בר"נ אמרה לי לעצור לשניה את מחשבתי השיפוטית השלילית, ולנסות לחשוב על הסברים לוגיים חיוביים שיוציאו ממני את הכעס השלילי על החצוף. אולי הוא מסייע יולדת באוטו ולכן הוא ממהר ולחוף. ואם אין איתו אישה באוטו, אולי אשתו שכורעת ללדת זקוקה לו דחופות בבניין שאחרי הצומת. ואם הוא מבוגר מדי שכנראה אין לו אישה יולדת, אולי ב. תו האלמנה זקוקה להסעה דחופה לחדר לידה, וכן הלאה על זו הדרך.

אולי אני מציג גישה זו בצורה קצת צינית, אבל אין בכוונתי כלל לזלזל בהבנה זו, שהרי באמת אין לנו אפשרות לבדוק ולבחון את המניעים למעשה השלילי בצורה ודאית מוחלטת, ולכן עדיף שנשאיר את הפתח הקטן לזכותו של האדם, ועל ידי נקודה זעירה זו של זכות נוכל לשנות את היחס הנפשי שלנו לכל אדם באשר הוא.

לפני שאגיע להבנתי העכשווית שהיא עיקר דברי, ברצוני לתמצת ולהבהיר את ההבדל בין שתי ההבנות הנ"ל.

ההבנה הראשונה איננה מחפשת את הטוב ברע, אלא הרע הוא רע והטוב הוא טוב, אלא שיש לחפש ולהעדיף את הטוב על פני הרע. ההבנה השנייה מחפשת את הטוב בתוך הרע, ומנסה לחפש הצדקה וחיוב גם במה שנראה לנו כרע.

ג. הבנה שלישית

לפני שאנסה להגדיר את הבנתי זו, אני רוצה לתאר שתי חוויות מרכזיות שחידדו וחזקו אותי בהבנה זו. החוויה הראשונה היתה בראש השנה האחרון:

ביליתי אז את הפעם הראשונה שלי ב'רטורנו' (מוסד דתי לגמילה מסמים; מומלץ למי שעוד לא היה, וגם למי שהיה, זה חשוב להמשיך להגיע). פגישה ראשונה בחיי עם נרקומנים. לביני"ש כמוני אז, מוסד גמילה לסמים ונרקומנים העלה מיד אסוציאציות שליליות ומפחידות. הרי, בסופו של דבר, מדובר בחבר'ה שסתם כך אם הייתי רואה אותם ברחוב הייתי עובר לצד השני. חלק מהחבר'ה מגיעים ממשפטים על עבר פלילי כבד וחמור מאוד. אחרי הרבה פרפרים בבטן החלטתי לקחת את הסיכון, שלמפרע התברר שהיה שווה את זה. הרושם המרכזי שיצאתי ממנו באותו ראש השנה, היה אהבה והערכה עצומה שנולדה בי לאותם אנשים, שלא הייתי מאמין שאעז להתקרב אליהם בכלל.

כשישבתי עם עצמי וניסיתי לבדוק מאיפה באה ההרגשה החזקה של אהבה זו לאנשים "רעים" כל כך, גיליתי שהסבר רציונלי בלבד לא יוכל לתת מענה שלם לתחושה זו. יכולתי להסביר לעצמי שזה נבע מהערכה עצומה כלפיהם, לתהליך החזרה בתשובה הקשה ביותר שהם קיבלו על עצמם במסירות נפש ממש. ודאי שגם זה השפיע, אבל נראה לי שזה נבע גם ממקום אחר, עמוק יותר. בפעם הראשונה חוויתי בצורה משמעותית, את מה שאנו רגילים לדבר עליו וללמוד עליו ש"האלקים עשה את האדם ישר". מי היה מאמין שדווקא מאנשים שחישבו הרבה חשבונות רעים, אוכל לקבל יסוד זה.

לפני שאנסה לברר יותר, מניין לי שזו הרגשה אמיתית, וכיצד מגלים נקודה זו, אתאר חוויה נוספת, שאותה מן הסתם יותר אנשים חוו:

אחת מחוויות פורים החזקות ביותר שזכורות לי מתוך השיכרות, היא היכולת לחבק ולאהוב באמת אנשים שסתם כך ביום יום בקושי הייתי אומר להם שלום. תמיד אחרי פורים ניסיתי לברר לעצמי למה דווקא מתוך איבוד הדעת והשכל בפורים, מתגלה היכולת לאהוב ולהתחבר לעם ישראל ולקב"ה בצורה עמוקה ומשמעותית יותר. תחושתי היא, שזו לא תחושה אישית ומוזרה שלי בלבד, אלא גם אחרים חשים אותה. חיזרו לפורים ונסו להיזכר אם גם לכם היתה תחושה דומה באווירת השיכרות, השמחה והחג של פורים.

מתוך חוויות אלו ונוספות, התעוררתי לברר יותר, מה המניע לאהבת ישראל, וממילא מה החשיבות הגדולה לעובד ה' באמת של אהבת הרע, וכיצד ניתן לעורר אהבה חשובה זו.

הקב"ה ברא את האדם בצלמו בצלם דמות תבניתו, בצלם אלקים ברא אותו. הקב"ה ברא את העולם בשביל ישראל שנקראו ראשית. אמירות אלו אינם תיאולוגיות וקבליות בלבד. אמירות אלו הן פסיכולוגיות - חיות. הניצוץ האלקי שבנו, אמור להשפיע עלינו חווייתית בתוך נפשנו פנימה ממש. לא ייתכן שאנו נהיה מנותקים מיסוד הווייתנו, ונשאיר את הניצוץ האלקי ואת סגולת ישראל, רק לחברותא ברב קוק או ליחידה בסמינריון.

חלק מרכזי באמונה בקב"ה הוא, להאמין שהקב"ה מתגלה וקיים באדם עצמו בצורה ממשית. לא ניתן לעשות הפרדה בין העניין האלקי לאדם, הפרדה כזו עושים השכל והפילוסופים. מתוך מעט השגתי והבנתי בחסידות, אחד היסודות החשובים שהיא חשפה בעולם הוא, שכל העולם הקבלי הספירות ודרכי גילוי ה' בעולם, מופיעים וקיימים באדם עצמו. תפישה זו רואה את העצמות של האדם כחלק אלק ממעל ממש. חלק ממצוות האמונה בקב"ה היא להאמין בצלם האלקי שבנו, וכמו שמצוות האמונה היא להאמין באלקי שבנו, כך גם מצוות אהבת ה', מתרחבת לאהבת עצמנו, לאהבת עמנו ולאהבת עולמנו.

כשחז"ל מסבירים כיצד אפשר להידבק בקב"ה והרי הוא אש אוכלה, הם אומרים שידבק בתלמידי חכמים, ישיא בתו לתלמיד חכם, יעשה פרקמטיא לתלמיד חכם וכד'. כשאני מנסה להבין מה התחליף בתלמיד חכם, אני מבין שהוא אדם שמצליח לגלות את האלקי שבו בצורה יותר ברורה, שמתוך כך מאפשרת לי להידבק בקב"ה בצורה ממשית יותר.

אם אמשיך את דברי חז"ל, אומר שתנאי הכרחי להגיע לאהבת ה' נובע מהיכולת שלנו לגלות אותו בעצמנו וברענו. המניע היסודי לאהבת הרע הוא אהבת ה'. אדם שמחפש את הקב"ה באמת, אדם שאוהב את הקב"ה באמת, יוכל לאהוב את רעהו יותר. אדם ששונא את רעהו סימן שיש בו פגם באהבת ה' ובאמונה בו יתברך. שנאת חנם איננה עניין שבין אדם לחבירו בלבד, שנאת חנם מקורה ושורשה בפגם באמונה בקב"ה שברא את האדם בצלמו. הקב"ה שציווה שנאהב אותו, ציווה שנאהב את ברואיו. היאך היא הדרך לאהבתו, כדברי הרמב"ם, שבשעה שמתבונן האדם בהסתכלות פנימית, במעשיו וברואיו הנפלאים והגדולים, מיד הוא אוהב את השם הגדול, עד שמגיע ל"צמאה נפשי לאלקים לאל חי".

אני רוצה לחזור קצת לר"נ, ולהבין מחדש מהו אותו לימוד זכות. לימוד הזכות על רשע גמור, איננו לימוד מאולץ בתירוץ שכליים, שהרי כל נסיון רציונלי ללמד זכות, יאכזב את מלמד הזכות כאשר יראה שבפועל במעשיו הוא רשע גמור. הקושי לאדם הריאלי ללמד זכות מובן מאוד, שהרי במציאות, למעשיו של אדם שעושה רע לא ניתן לתת למעשיו לגיטימציה חיובית, ובכך לעודדו שימשיך בדרכו הרעה.

מכל הנ"ל אני מסיק שהיכולת ללמד זכות איננה נובעת מהשכל והרציונל, אלא מנקודה פנימית יותר שקיימת באדם, שאיננה שכל ואיננה רגש, אבל היא נקודה משמעותית, חיה וקיימת. נקודה זו היא נקודת האמונה. אדם שמסוגל ללמד זכות אפילו על רשע גמור, זה אומר שהוא מצליח לראות את הנקודה הפנימית האלקית שבו, וממילא על ידי זה הוא מעלה אותו באמת לכף זכות ממש, שהרי זה הוא מקומו האמיתי של האדם, שהקב"ה באמת נמצא גם במקום שהרשע עומד.

אני יודע שדברי קשים ונשמעים לא מובנים ולא בנויים בצורה לוגית צרופה, אבל דווקא בקושי הרציונלי טמון העומק הרוחני. אנחנו כאנשים ריאליים, לצערנו, לא מסוגלים לראות את מה שמעבר. העין הטובה חסומה רוב הזמן בביקורתיות השכלית. כדי להגיע לתחושות אהבה ושמחה עמוקות, כמו בשתי החוויות שהזכרתי לעיל, אנו זקוקים ליין ולאווירת פורים, שיגרמו לנו להפסיק לחשוב ולאבד את הראש. דווקא באווירה "הלא נורמלית" ו"הלא ריאלית" השוררת במקום כמו רטורנו ניתן לגלות את הטוב והנפלא שבנפש האדם.

ברור לי שתחושות אלו אין מקומם רק בזמנים ובמקומות מיוחדים. אני מרגיש שאלו תחושות שאמורות ללוות אותי בכל רגע, בתור אדם מאמין. כיצד אם כן ניתן לעורר אהבה זו בחיי היום יום? מה עושים כדי שאהבה זו תחפץ בכל עת ובכל שעה?

ראשית, אינני מתיימר לתת תשובת פלא לשאלה קשה ליישום שכזו. אבל ברור לי שקודם כל צריך להגיע לרמת הזדהות גבוהה עם השאלה, ומתוך כך יהיה ניתן להגיע לתשובה עמוקה יותר. לפני שאוהבים צריך להיות חסרי אהבה. אם נהיה רגישים יותר לכך שאנו לא מספיק אוהבים, אפילו את מי שקרוב אלינו - את משפחתנו את חברנו - נוכל לפתוח פתח לאהבה. כל אחד צריך לבחון עם עצמו ברצינות, האם הוא מרגיש חוסר באהבת הרע, של אחרים כלפיו ושל כלפי אחרים, שהרי הא בהא תליא.

שנית, אם נברר את הזיקה המהותית, שבין האמונה בקב"ה ואהבתו, לאמונה ברע ואהבתו, אזי נוכל לאהוב יותר. בהנחה שנזדהה יותר עם הקישור העמוק שבין קודשא בריך ושכינתיה, בין הקב"ה לכנסת ישראל, ובין הקב"ה לאדם עצמו, אזי נחזק את אהבת החינם בתוכנו. אם כנים דברי, עצם לימוד, עיסוק וחיזוק העולם האמוני הרוחני, בצורה חיה וממשית, אמור להעצים את היכולת לאהוב. כאנשים שעוסקים בלימודי האמונה, יש לרצות לחיות את היסודות האמוניים הלימודיים, והדרך הטובה לחיות את האמונה הנלמדת היא, לגלות זאת בחיים ובחברה הסובבים אותנו.

שלישית, כיוון שאנו בני ישיבה הרגילים להתעסק במושכלות, ובעניינים שברומו של עולם, אנו לפעמים מאבדים את רגישותנו הפשוטה לסובב אותנו. אני חושב שכל אדם יכול לבחון את עצמו, האם הלמוד בבית מדרש פוגע בו ברגישות לחבר הישן בפנימיה. האם אנו עם אצבע על הדופק שבתוך הלב, שקוראת לנו להיות רגישים יותר. איבוד רגישות זה לא נובע מתוך רוע של ביני"שים, אלא פשוט מהריכוז הרב במושכלות, שמשכיח את הרגישות שבלב.

בשל כך נראה לי שלתפילה בישיבה, יש מטרה חשובה מעבר למטרות התפילה של כל אדם שמחוץ לעולם של ישיבה. התפילה בישיבה אמורה לאזן את העולם הנפשי ע"י פניה לצד הרגשי שבנו. אנו צריכים לעורר את הרגש לפחות בתפילה, שהיא העוגן הרגשי של האדם המאמין. התפילה יכולה להוות "לשכת מודיעין" חשובה לאדם על מצבו הרגשי, כדי שיוכל לשכלל ולרומם את רגישותו.

רביעית, היכולת לראות את האמת והיופי שיש בעולם שמכניס את העולם הרוחני האמוני לחיים הממשיים. לשם כך ברצוני להציג מספר דוגמאות שאותי אישית הם מחזקות ביכולת לגלות את העולם האמוני בחיים (מעבר לדוגמאות שלי, כדאי שכל אחד ינסה בעצמו לתת דוגמאות נוספות מהעולם החוליתי והרוחני שלו):

1. החיבור של איש ואישה ששכינה ביניהם, אני מאמין שאלו אינם דברים בעלמא. זו חוויה של ממש, של תחושת קדושה שנכנסת בין שני בני אדם (אע"פ שלא התנסתי בה, אני מרשה לעצמי לומר מתוך אמונה בכך).
2. בעיתים מיוחדות של התעלות רוחנית, כסעודה שלישית בשעת רעוא דרעוין, ניתן לחוש באופן חזק הרבה יותר את האהבה לעם ישראל, ואת האהבה לחבריה שיושבים ליד השולחן, השרים יחד ומתעלים.
3. בהתרשמות חיצונית שלי מחבריה משיבות אחרות, וכן מטיפוסים "רוחניים" אחרים, נראה שהם משוחררים לאהוב ולחבק. אני יודע שיהיו שיטענו שזה סתם "חיצוני", אך תחושת שיש בזה ממש, גם אם ייתכן לעיתים שהחיצוניות מטעה.
4. מהכרותי המועטת מאוד עם חולים בתסמונת דאון, נראה לי שהם מסוגלים להעניק אהבה בלי התחשבנויות, שיש לנו הרבה מה ללמוד ממנה.

חמישית, אנחנו כבני אנוש רגילים לסמוך על שכלנו ודעתנו, ובאמת יש מקום לכך. אך ההיתר לסמוך על שכלנו ודעתנו, צריך להגיע עם הצהרה מוקדמת של הזדהות אמונית נטולת שכל. אני אנסה לבאר דברי ביחס לאמונה בכלל ובהקשר שלנו בפרט.

נקודת המוצא של האדם המאמין איננה ההוכחה השכלית שיש אלקים; ההנחה היא שהאדם בהוייתו המקורית הוא מאמין, ללא הסברים והוכחות. לאחר שהאדם מאמין הוא מחפש הוכחות וראיות ומשתמש בשכלו בשביל לקרב אליו את עולמו האמוני, אבל עקרונית אדם הוא מאמין גדול גם בלי שידע את ההוכחות המדעיות לכך.

גם בהקשר שלנו ביחס לאהבת הרע, יש להקדים את היחס האמוני הרוחני שאיננו מובן להבנה השכלית. לפני שאנו שופטים אדם בשכלנו, צריך לרחף שניה מעל המציאות הסובייקטיבית, לתת לאדם את מקומו בעולם האובייקטיבי האלקי שבו כולם צדיקים, ורק אחר כך לבקר ולשפוט אותו. לכאורה זה נשמע חסר משמעות, שהרי בסופו של דבר נערער על מעשיו ומדותיו הרעים, ואם כן מה שייך להקדים את האהבה הרחפנית. אלא שרק כאשר נבסס את יחסנו האמוני החיובי נוכל לתקן את המעוות. יסוד חשוב זה שהמניע הבסיסי חייב להיות חיובי ולא שלילי, מוכח ומורגש בחינוך בכלל ובמיוחד בחינוך בעידן הפוסטמודרני. שלולא היחס החיובי והאמון הבסיסי, לא ניתן היה לתנך כלל.

לכן נראה לי, שעיקר החיזוק שלנו אינו צריך להיות במישור הביקורתי השכלי שבו אנו טובים, אלא במישור הרוחני האמוני התמים. לאחר שנתחזק באמונה התמימה הזו, נוכל לתת לביקורת השכלית החשובה והבונה את מקומה, וזו תוכל ליצור אהבת חינוך ולא שנאת חינוך.

ברצוני לסכם את חמשת הדרכים שהצעתי, ושכאמצעותם ניתן להעמיק את אהבת ה' המתגלה על ידי אהבת החינוך:

1. לבחון עם עצמנו, האם באמת חסרה לנו אהבת ה' – אהבת חינוך, שהרי ללא הרגשה של חסרון באהבה אין סיכוי לעוררה.
2. בירור לימודי מעמיק, האם וכיצד האמונה בקב"ה עשויה לקבל ביטוי מוחשי ע"י אהבת חינוך.
3. לפנות יותר מקום לעולם הרגשי בין כל היום העמוס בהשגות שכליות, להיעזר בתפילה שיש בה לעורר רגשות אהבה והתחברות, ולעיתים ניתן לעשות גם מהתורות תפילות, במיוחד בחברות באמונה.
4. לחפש משמעות פנימית אלקית בחוויות השונות המתרגשות ובאות עלינו, לא לתת לתופעות ותהליכים בין אישיים לחלוף ללא משמעות.
5. התחזקות ביכולת הפשוטה והתמימה לתת אמון באדם שנובעת מהאמונה בניצוץ האלקי שבו, לפני שמנסים לשפוט את האדם בשכל שיבקרו ויחנכו.

שנאת חינוך שעליה חרב בית מקדשנו וגלינו מארצנו, איננו חטא מוגדר על פי הגדרים השכליים. שנאת חינוך נובעת מחסרון ביכולת לגלות את העולם האמוני הרוחני, ביחסים האנושיים המציאותיים. אם נצליח לחוש ולאהוב את רענו באמת, הרי שיהיה זה מדד אמיתי לכך שאנו אוהבים את ה', ומגלים את אהבתו על ברואיו ועל המציאות בכללה. אהבת חינוך היא היכולת האנושית ביותר, לגלות את האמונה ואהבת ה', שישרה שכינתו בתוכנו ממש במהרה בימינו, אמן.